

פרק שנים-עשר

שחר המודרניות

בשם ערכי המסתורין הפכו חלק מן הכנענים את פולחן אל המערה לעממי. על רקע זה נבנתה רפורמה שמטרתה "לאחד" את שני אלי-המסתורין ולנתקם מקינת הנחושת. תהפוכות דומות התרחשו גם מחוץ לכנען. הודות למידע הרב על הנעשה ביוון בתקופה העתיקה מתגלה שם תופעה מקבילה להתפתחות המונותאיזם בישראל. מתברר ששני היסודות שעליהן נשען העולם המערבי נוצרו בתהליכים זהים.

היציאה מתקופת החושך

בתחילת האלף הראשון לפני הספירה הגיע העולם האֶגְאִי למצב מתקדם של התפוררות. האוכלוסיה הידלדלה, איים רבים ננטשו והכפרים של פעם הצטמצמו לממדים של גרעיני אוכלוסיה קטנים. מרבית האדמות המעובדות נעזבו, תשתיות נזנחו. כתב-הסימנים המיקני נעלם וכתב אחר לא נכנס לשימוש. התקופה הזאת, המכונה תקופת החושך, מתוארת כך על-ידי היסטוריון מודרני:

אם חוזרים אחורה בזמן למאות ה-9 וה-10 לפני הספירה, הדלות הולכת וגדלה ומגיעה לשיאה בסביבות השנה 1000 - אז נעלם עיבוד הנחושת. הזהב, הכסף ואפילו העופרת נדירים ביותר. הברזל שולט כאדון יחיד, אך זהו שלטון המחסור והדלות.¹

מתוך הריסות העולם המיקני החלה לצמוח תרבות מן החשובות ביותר בעולם העתיק. במאה ה-8 לפנה"ס חל לפתע גידול משמעותי של האוכלוסיה בתוך עשרות שנים בלבד. כתוצאה מכך החל שיקום התשתית החקלאית (בארות, בורות וטראסות) יחד עם תחיית הכפרים והערים. ויש לציין כי היישובים לא היו מוקפים בחומות ובמגדלים.

תנופת התירבות החדשה לוותה כמובן בחידוש מלאכת המתכות והברזל. עד עתה היה הברזל שמור ליצירת כלי-נשק ושריון, עכשיו

¹ Snoodgrass, *La Grèce archaïque*, p. 60

השתמשו בו ליצירת כלי-עבודה. עיבוד הנחושת התחדש, וכמו בעידן הקדם-ברזל, יוצרים ממנה דוודים וצלמיות.² ההתעוררות הזאת לותה בשינויים ארגוניים עמוקים. המצודות ששלטו על הכפרים שבסביבתן נעלמות ובמקומן מתארגנת רשותנות של כפרים ברמה אזורית. ריכוזי אוכלוסיה הופכים ל"קריות" שסביבן מתארגנות "מדינות" קטנות עצמאיות. התפתחות זו מעידה של שינוי עמוק בהשקפת-העולם.

התעוררות יוון בתקופה הארכאית (המאות 8-6 לפנה"ס) אינה תופעה מנותקת. אופי הבנייה של התקופה, האמנות ובעיקר חפצי-היורקה מנחושת חושפים השפעה כנענית מובהקת.³ במאה ה-8 גם נכנס ליוון גם השימוש באלף-בית הדרום-כנעני, שהותאם לשפה היוונית.

ביטול סמכותם של השליטים המיקניים והחזרה לארגון רשותני היתה להם השפעה רבה על התעוררות יוון. אבל תופעה זאת אינה המצאה מקומית. כמו בכנען כמה מאות שנים לפני כן, גם ביוון המתעוררת מתקופה חשוכה מתגלות תופעות של פולחן משותף של כל תושבי קריה או מדינה לאותו אל-פטרון (שלפעמים אף הוא יובא מכנען). בקריות היווניות כמו בערים פניקיות חולקו הסמכויות בין שלושה גופים: המלך, מועצת הזקנים (השופטים), ומועצה כללית של העם השומרת על ריבונותה בכל ההחלטות הגורליות.

בדיוק כמו בברית ישראל או בפניקיה צמח ביוון "תחום ציבורי", כלומר ניהול משותף של ענייני הכלל. משום כך ראו היסטוריונים בהתעוררות העולם הכנעני בסוף האלף השני לפני הספירה את מקור ההשראה לתנופה היוונית במאה ה-8.⁴

גם ביחסי החוץ שלה הושפעה הקריה היוונית מן הנעשה בכנען, והדבר בא לידי ביטוי ביצירת ברית רשותנית בין ערים. הקמת שלוחות של ערי יוון על חופי הים התיכון מתבצעת גם היא על-פי הדגם הפניקי. אפילו שיקולי הבחירה של מיקום השלוחות החדשות משקפים השפעה פניקית.⁵

² שם, עמ' 63.

³ Burkert, *The Orientalizing Revolution*, (chap 1, *Who are Public Workers: The Migrant Craftmen*, pp. 9-40); Whitley, *The Archaeology of Ancient Greece* (especially chap. 6: *The Aegean, The Levant and the West: the Orientalizing Revolution*, pp. 102-133); Guralnik, 2004.

⁴ Snoodgrass, שם, עמ' 39.

⁵ Whitley, שם, עמ' 127-129.

מכל הסיבות האלה רואים מומחים רבים את יציאת יוון מתקופת החושך כפרי של "מהפכה מזרחית".⁶ מהפכה זו מקנה ליוונים את הכינוי "האנשים המזרחים ביותר בין המערביים".⁷ מכאן, שבניגוד למה שמקובל לחשוב, התעוררותה של יוון אינה "נס"; מדובר בחדירה והתפשטות של החידושים המאפיינים את התעוררות העולם הכנעני כמה מאות שנים קודם לכן.

הדיוניסוס החדש

ההתחדשות בכנען קשורה להרחבת ההשפעה של ערכי נפחות-המסתורין האדומית. התופעה הזאת לבשה צורות שונות, מפולחן הגיבור המשחרר (ברית צ'ור או ברית עמון) עד לפולחן עממי של אל המערה (ברית שבטי ישראל). תופעה דומה מתרחשת ביוון: מצד אחד, הגיבור המשחרר המקנה חסות לעיר צ'ור (מְלֶקְרַת) הוא פטרון העיר קורִינְתוֹס (מְלִיקְרַטְס, כלומר מְלֶקְרַת). ערים אחרות בחרו אותו כפטרונן בשם הֶרְקֶלֶס. מצד שני, במקביל למתרחש בברית שבטי ישראל, התפתח ביוון פולחן עממי של אל המערה (דיוניסוס), וזכה שם להצלחה כבירה. כמו בכנען, הפולחן העממי של אל המערה שינה לגמרי את פני יוון. אל זה, שכמעט אינו מוזכר בכתבי הומרוס, נעשה בעל חשיבות מרכזית כבר בשחר התקופה החדשה. כמו בישראל, סביר להניח שהאל הזה הוא הכוח שהניע את היוונים לפרוק את עול השליטים של תקופת החושך ולחנוך עידן חדש.

ביוון, דיוניסוס אינו אל השוכן במקדש. כיבדו אותו בכל מקום, ובעיקר בטבע. הפולחן העממי של דיוניסוס לא דרש עבודה של כהנים מוסמכים, שכן דיוניסוס נחשב למעין רוח הצולחת על האדם וגורמת לו להתגלות ולפעול דרכו. תופעה זו מכונה אֶנְתוֹסְיָאסְמוֹס, כלומר "התלהבות". דיוניסוס מתגלה "כאשר הוא חודר לתוכנו בכל עוצמתו", כתב אָוּרִיפִידֵס.⁸ דיוניסוס הפיח באדם רוח חירות שהניעה אותו לפרוק מעליו את עול מוסר הברזל של

⁶ ראו לכך את ספרו של Burkert (*The Orientalizing Revolution*). בספרו *Archaeology of Ancient Greece*, בעמ' 103, מגדיר Witley את מהות המהפכה המזרחית כך: "הנה מהות התופעה המזרחית: שינוי דעות מקובלות, טכניקות ודגמים כדי להופכם לשימושים חדשים ביוון. אין ספק שיוון חייבת כאן הרבה, אם לא הכול, למזרח הקרוב".

⁷ Burkert, שם, עמ' 129.

⁸ אורופידס, *הבקכות*, שורה 300.

תקופת החושך. ביוון המתחדשת עבדו את דיוניסוס עבדים ובני-חורין כאחד, יוונים וזרים, נשים וגברים.

כפועל, הפולחן העממי של דיוניסוס דומה להפליא לפולחן העממי של ~~אֵלֵי~~. ספר שמואל, למשל, מזכיר תהלוכת נגנים ורקדנים המעוררים "התנבאות ל~~אֵלֵי~~" בקרב העם. פמליית דיוניסוס היתה גם היא תהלוכת נגנים⁹ ורקדנים, שהפיצו את הפולחן העממי של האל בכל יוון וגם מחוצה לה.

הטרגדיה, הסמל של התעוררות התרבות, גם היא תוצאה של הפיכת פולחן דיוניסוס לעממי. הטרגדיה היוונית נוצרה על בסיס הדיתירמבוס, סדרת שירים וריקודים המתבצעים בעת פולחן-המסתורין של אל המערה.¹⁰ כשפולחן-המסתורין נעשה עממי ענתה הטרגדיה על הצורך לפרט לקהל הרחב את עלילות-המסתורין שלא היו מוכרות לו עד אז.

הפיכת מסתרי דיוניסוס לפולחן עממי היא הנושא המרכזי של הטרגדיה 'הבקכות' של אוריפידס. בפתחת הטרגדיה מופיעה דמות המכונה "דיוניסוס", המודיעה על חזרתה לתבאי לאחר מסע בכל רחבי העולם. בדרך משונה מציגה הדמות את דיוניסוס כאל שאינו מוכר בתבאי:

[...] וְהֵן רֵצוֹת
בְּאֶפְלוֹלִית הָרִים וּמְרַקְדוֹת לְכָבוֹד
מִיֵּן אֵל חֲדָשׁ בְּלִתֵּי מֶפֶר, דִּיוֹנִיסוֹס.¹¹

שתי סיבות יכולות להסביר את המצב הזה: (1) הפולחן העממי של אל המערה עדיין לא התפתח ביוון, והאיש המכונה "דיוניסוס" בטרגדיה מפיץ אותו שם; (2) פולחן דיוניסוס כבר נעשה עממי, אך בכך איבד חלק מיסודותיו.

⁹ בתהלוכת דיוניסוס בולט במיוחד נגן האֵלוֹס, הוא העוגב. דבר זה קושר את הפולחן העממי להתגלות אל-המסתורין דרך המוסיקה הרב-קולית.

¹⁰ ראו לכך *Jeanmaire, Dionysos*, עמ' 248. ראו גם *Aeschylus and Athens*, Thomson, עמ' 196-97 (כמהדורה העברית: *אייסכילוס ואתונה*, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1955, עמ' 83-154). המחבר מתאר שם בפרטות את התהליך שהוביל להתפתחות הטרגדיה היוונית על יסוד טקסי החניכה של נפחי-הסתרים (הקוֹרְטִים), המרוכזים סביב הדראמה של מות האל דיוניסוס ותחייתו. הוא גם מזכיר את חשיבות הדיתיראמבוס כשלב-ביניים בהתפתחות הטרגדיה, שבו התחיל דו-שיח בין המקהלה לבין שחקן אחד, שהיה במקור ראש המקהלה, והוא שהדגיש לקהל את המסתורין ופירשם (לפחות באופן חלקי).

¹¹ אוריפידס, *הבקכות*, שורות 218-220. בכל קטעי הטרגדיה התרגום העברי הוא של אהרון שבתאי (שוקן, תל-אביב, 1994).